

DAIKTAVARDŽIO *LIZDAS* LEKSINĖ SEMANTINĖ STRUKTŪRA

EVALDA JAKAITIENĖ

Pastaraisiais metais lietuvių kalbotyroje padaugėjo leksinių reikšmių tyrimų struktūriniu aspektu. Bendrieji struktūrinės reikšmių analizės principai buvo išdėstyti „Leksinėje semantikoje“ [Jakaitienė, 1988]. Remiantis čia aprašyta žodžių reikšmės tyrimo metodika, šiame straipsnyje analizuojama viena lietuvių kalbos leksinė semantinė mikrosistema – daugiareikšmio daiktavardžio *lizdas* reikšmės. Straipsnyje siekiama kelių tikslų: 1. Konkrečiu pavyzdžiu įrodyti, kad daugiareikšmis žodis (toliau jis vadinamas *onomatema*) yra struktūriškai organizuotas kalbos sistemos vienetas; vadinasi: a) tarp visų jo reikšmių egzistuoja aiškiai nustatomas semantinis ryšys, kurį rodo pasikartojantys semantiniai komponentai (SK) vidinėje kiekvienos reikšmės struktūroje; b) semantinė *onomatemos* struktūra pasižymi tam tikra reikšmių hierarchija, kurią liudija pasikartojančių SK tipas, išsидėstymas reikšmės viduje; 2. Atsakyti į klausimą, kiek yra daiktavardžių *lizdas* dabartinėje lietuvių kalboje ir pateikti jo (jų) leksikografinį straipsnį.

Bendrojoje ir lietuvių kalbotyroje ne kartą teigta, kad konkrečių daiktavardžių semantinės analizės pagrindą sudaro jų paradigmaticos tyrimas [Nida, 1975; Филлмор, 1983, c. 45–50; Jakaitienė, 1988, p. 123]. Vadinasi, analizuojant daiktavardį *lizdas*, pirmiausia turėtų būti nustatoma jo vieta leksikos sistemoje. Tuo tikslu būtina tirti konkrečias dvinarės leksinės opozicijas, išryškinant į jas įeinančio daiktavardžio *lizdas* panašumus ir skirtumus nuo kitų tos pačios leksinės sistemos narių. Tačiau gerai žinoma, kad paradigminiai santykiai egzistuoja kalbos sistemoje, ir tam, kad būtų išryškintos leksinės sistemos narių skirtybės ir bendrybės, būtina suvokti žodžių „elgesį“ tekste, t. y. jų bendruosius, o paskui ir specifinius junglumo požymius.

Konkreči medžiaga (pavyzdžiai imti iš „Lietuvių kalbos žodyno“, t. 7, p. 632–633) aiškiai rodo, kad daiktavardis *lizdas*, jungdamasis su pačiais įvairiausiais žodžiais, beveik visais atvejais įvardija vietą, kurioje kas nors vyksta, gyvena, veikia. Tai leidžia suvokti, kokiai gimininei sąvokai atstovauja šis žodis, o kartu ir įvardyti integralinį leksinės semantinės paradigmos, į kurią įeina *lizdas*, komponentą. Toks komponentas yra 'vieta'.

Junginių su daiktavardžiu *lizdas* dažnumo analizės rezultatai rodo, kad nagrinėjamas žodis dažniausiai įeina į substantyvinius prijungiamuosius junginius, kuriuose pats, kaip pagrindinis narys, turi priklausomąjį narį, išreikštą kito daiktavardžio kilmininko linksniu, pvz.: *gegutės lizdas, kamanių lizdas, vagių lizdas, šovinių lizdas, žodžių lizdas* ir t. t. Šie dažniausi junginiai – tolesnės analizės objektas.

Santykiai tarp visų tokio tipo junginių narių toli gražu nevienodi, nes priklausomasis narys apibrėžia pagrindinį įvairiais aspektais: priklausymo, turinio, paskirties. Šie skirtumai leidžia minėtus junginius suskirstyti į kelias grupes: vienuose junginiuose ryškėja daiktavardžio *lizdas* komponentas 'priklausyti', kituose – 'būti', trečiuose – 'tikti/būti paskirtam'. Remiantis teiginiu, kad „du žodžiai suderinami semantiškai ir sudaro taisyklingą bei prasmingą junginį, jei jų reikšmės turi sutampančių ar bent panašių semantinių požymių“ [Jakaitienė, 1988, p. 70], galima manyti, kad egzistuoja trys leksemos *lizdas*. Pirmoji pavadina vietą, kuri kažkam priklauso, antroji – vietą, kurioje kažkas yra, trečioji – vietą, kuri kam nors skirta.

1. Junginiuose, turinčiuose pirmąją leksemą *lizdas* (L_1), priklausomojo nario (vietos turėtojo) poziciją užima gyvų padarų (paukščių, mažų žvėrelių, vabzdžių) pavadinimai. Net ir tada, kai sakinyje žodis *lizdas* tiesioginiu gramatiniu ryšiu nesujęs su tokio tipo pavadinimais, pastarieji vis tiek sudaro jo leksinį kontekstą, pvz.: *Zuikis išsikasė dirvoje lizdą; Susilipdė kregždės lizdą daržinėje*. Šitokia leksinė aplinka patikslina, kas konkrečiu priklausymo ryšiu susijęs su daiktavardžiu *lizdas*₁, ir leidžia L_1 sememoje skirti SK 'paukštis, žvėrelis, vabzdys'.

Be nurodytų junginių, *lizdas* fiksuojamas ir gana tipiškuose veiksmožodiniuose junginiuose, kuriuose jau yra priklausomojo nario pozicijoje. Pagrindiniu junginio žodžiu eina darymo, gaminimo reikšmės veiksmožodžiai, pvz.: *Jau gandraus lizdą suka; Lizdą vijo pati paukštė; Ant svočiutės galvos strazdas lizdą krovė*. Tokio modelio sakiniuose *lizdas* atlieka semantiinę rezultato funkciją, nes įvardija objektą, kuris atsiranda, yra sukuriamas kaip veiksmo, nukreipto į tą objektą, rezultatas. Aparentoji pozicija leidžia L_1 sememoje skirti SK 'įrengti'. Tuose pačiuose sakiniuose pakanka įrodymų, kad veiksmas, kurių rezultatas yra *lizdas*, atliekamas veikėjų, kuriems tas rezultatas ir priklauso (plg. dažną sangrąžos afiksą, įvardžius *sau, pats, pati*). O šitai leidžia įžiūrėti L_1 sememoje komponentą 'pats / sau'.

Tokie sakiniai, kaip *Paukščiai be lizdo vaikų neperi; Kiekviename lizde po septynis kiaušinius; Palik padėlį, o taip tai višta lizdą pames paaiškina*, koku tikslu *lizdas* yra įrengiamas – kiaušiniams dėti, vaikams perėti.

Apibendrinant galima sakyti, kad distribucinė L_1 analizė pakankamai aiškiai rodo šioje *lizdo* reikšmėje esant tokius SK: 'vieta', 'priklausyti', 'paukštis, žvėrelis, vabzdys', 'įrengti', 'pats / sau', 'dėti kiaušinius, perėti

vaikus'. Pirmuosius tris SK galima laikyti integraliiais, nes kaip tik jie leidžia spręsti, į kokią leksinę semantinę paradigmą įeina leksema L_1 . Bendra jos reikšmė gali būti nusakyta taip: „vieta, priklausanti paukščiams, žvėreliams, vabzdžiams“. Šiai paradigmai galėtų būti priskirti tokie daiktavardžiai: *avilys, gūžta, inkilas, lakta, lizdas, paukštidė, tupykla, vištidė, žąsidė* ir kt.

Beveik visi tiriamos paradigmos žodžiai su *lizdas*₁ sudaro ekvipolentes opozicijas, nes kiekvieno iš jų reikšmėje nesunkiai išžiūrimi pozityvūs skiriamieji požymiai. *Lizdas*₁ su žodžiais *avilys, inkilas, paukštidė, vištidė, žąsidė* kontrastuoja pagal požymius 'ne patalpa': 'patalpa', 'įrengti pačiam': 'įrengti ne pačiam'; su žodžiais *tupykla* ir *lakta* pagal paskirties požymį 'kiaušinius dėti, vaikus perėti': 'tupėti / ilsėtis', o su žodžiu *lakta* dar ir pagal požymį 'įrengti pačiam': 'įrengti ne pačiam', 'bet koks paukštis': 'naminis'. Mažiausias semantinis skirtumas konstatuotinas tarp žodžių *lizdas* ir *gūžta*. Neryškūs jų reikšmės skirtumai išžiūrimi tik kai kurių tarmių tekstuose: rytų Lietuvoje *gūžta* reiškia vietą, kurioje deda kiaušinius, peri ir naminiai, ir laukiniai paukščiai, o *lizdas* nevartojamas, kai kalbama apie naminius paukščius. Kitose tarmėse ir bendrinėje kalboje *lizdas* ir *gūžta* vartojami kaip sinonimai (plg. *Per maža gūžta, višta su viščiukais nesutelpa* (LKŽ, t. 3, p. 771) ir *Matai, kur vištelė lizuką įsitaisius*).

Opozicinių žodžių reikšmių santykių tyrimas patvirtina, o kai kur ir sukonkretina SK, konstatuotus analizuojant *lizdo*₁ distribuciją: 'vieta', 'priklausyti', 'paukštis (naminis, laukinis), žvėrelis, vabzdys', 'įrengti', 'pats / sau', 'kiaušinius dėti, vaikus perėti'.

2. Gana dažnai daiktavardis *lizdas* iš gyvūnų sferos perkeliamas į žmonių gyvenimą. Šiuo atveju sutampa visos naujojo ir jau aptarto *lizdo* pozicijos, išskyrus vieną – skiriasi leksinė vietos turėtojo raiška, plg.: *Pamiršo kelią į lizdą gimtąjį gandrai / vaikai; Varna / mokytoja vargais negalais susisuko sau lizdą; Žvirblis / žmogus džiaugys savo lizdu*. Kaip tik šis faktorius ir atlieka reikšmės skiriamąją funkciją: jei *lizdas* sudaro junginį su paukščių ar kitų gyvūnų pavadinimais, galima kalbėti apie pirmąją jo reikšmę, jei su žmonių pavadinimais – apie kitą. Šią antrąją reikšmę (L_2) reikėtų skaidyti į tokius SK: 'vieta', 'priklausyti', 'žmogus'. Įvairūs tekstai rodo, kad taip pavadintoje vietoje žmonės gimsta, gyvena, ją įrengia, parduoda, apleidžia, palieka ir vėl sugrįžta.

L_2 sinonimu reikėtų laikyti daiktavardį *namai*, su kuriuo *lizdas* sudaro privatyvinę opoziciją (mat *lizdui* būdingas emocinis komponentas), pvz.: *[gimtąjį lizdą /] namus sugrįžo vaikai*. Junginiai *gimtieji namai* ir *gimtas lizdas* savo reikšme adekvatūs daiktavardžiams *gimtinė, tėviškė*, kurie dažnai esti nuspalvinami teigiama emocija spalva.

Taigi junginių, kuriuose *lizdas* su priklausomuoju nariu susijęs priklausymo ryšiu, analizė leidžia tvirtinti, kad lietuvių kalboje yra dvi leksemos *liz-*

das, kurių aiškinimai žodyne galėtų atrodyti taip: L_1 – „vieta, priklausanti paukščiams, žvėreliams, vabzdžiams, pačių įsirengta kiaušiams dėti, vaikams perėti“; L_2 – prk. „vieta, kurioje gyvena žmonės“.

3. Būtina atkreipti akis dar į vieną *lizdo* vartojimo atvejį, kuris iš pirmo žvilgsnio labai primena L_1 ir L_2 vartoseną: *Šeškas išpjovė visą lizdą viščiukų; Visą lizdą kurapkų pagavo; Karė sunaikino visą jų lizdą. Lizdas + daiktavardžių, pavadinančių paukščius ir žmones kilmininkas, iš tiesų analogiški jau aptartiesiems L_1 ir L_2 vartojimo atvejams – tačiau tik iš paviršiaus. Šių junginių narių tarpusavio santykiai gerokai skiriasi nuo aptartųjų. Tarp pirmojo tipo junginių narių buvo konstatuotas atributinis priklausymo santykis, o šiuo atveju jis aiškiai objektinis. Priklausomasis junginio narys, visada išreikštas daugiskaitos kilmininko linksniu, signalizuoja, jog vietoje, vadinamoje *lizdu*, yra ne vienas, o keli vienaarūšiai objektai. Tačiau ar *lizdas* šiuo atveju tikrai reiškia vietą? Atidžiau išsižiūrėjus į žodžių tvarką junginyje, matyti, kad priklausomasis narys visada eina po pagrindinio. Tokia žodžių tvarka patvirtina objektinius junginio narių tarpusavio santykius ir leidžia įžiūrėti žodžio *lizdas* reikšmėje kiekybės komponentą (plg. tipiškas lietuvių kalbai kiekybės santykius reiškiančias konstrukcijas: *gauja vilkų, spiečius bičių, krūva akmenų, puokštė gėlių*). Kai tik žodžių tvarką junginyje pakeičiama, *lizdas* įgyja pirmąją arba antrąją reikšmę. Visa tai verčia galvoti, kad L_1 , L_2 ir aptariamasis *lizdas* sueina į papildomosios distribucijos santykius. Tai jau leidžia tvirtinti, kad egzistuoja visai atskira leksema – L_3 . Ji reiškia ne vietą, priklausančią paukščiams ar žmonėms, o pačius toje vietoje esančius paukščius ar žmones. Vadinasi, į L_3 reikšmę kaip atskiras komponentas įeina jau aprašytos leksemos L_1 ir L_2 . Trečiojo *lizdo* reikšmės komponentai galėtų būti tokie: 'lizdas', 'paukštis, žmogus', 'būti', 'ne vienas/keletas'.*

Atidesnė tekstų analizė leidžia sukonkretinti SK 'paukštis'. Pasirodo, kad paukščiai, esantys viename lizde, paprastai yra vienos vados jaunikliai. Šį faktą patvirtina ir tokie pasakymai, kuriuose kalbama ne apie paukščius, o apie gyvulius, pvz.: *Šie abu paršeliai to paties lizdo; Kiaulė tris lizdus neatveda į metus*. Visa tai leidžia suformuluoti tokį L_3 aiškinimą: „paukščiai, gyvuliai (dažniausiai jaunikliai), esantys (gyvenantys) viename lizde“.

Leksemų L_1 , L_2 ir L_3 santykį galima nusakyti kaip implikacinį, nes L_3 su pirmosiomis sieja aiškus loginis erdvės ryšys: vieta – toje vietoje esantys dalykai.

4. Nereti lietuvių kalboje ir tokie junginiai, kurių priklausomasis narys (dažniausiai daugiskaitos kilmininko linksnis) žodį *lizdas* apibūdina turinio aspektu, pvz.: *Tenai tikras vagių lizdas; Visą lizdą girtuoklių išnaikino; Daugelis mūsų baterijų tiesiu taikymu naikino priešų kulkosvaidžių lizdus; Girtybė yra lizdas visokių nedorybių; Ot kur ligos lizdas surasta!*

Vandenį reikia pilti ne į liepsną, bet į patį ugnį es lizdą. Šio tipo lizdo reikšmei būdingas SK 'būti'.

Pateikti pavyzdžiai nevienodi: vienuose junginiuose priklausomojo nario poziciją užima abstrakčių sąvokų pavadinimai, kituose – konkreteeji daiktavardžiai. Junginiuose *nedorybių lizdas*, *ligos lizdas*, *ugnies lizdas* pagrindinis narys reiškia vietą, bet ne tiek tokią, kurioje kas nors yra, kiek vietą, kurioje kažkas atsiradęs plinta į visas puses. Juose realizuojama dar viena *lizdo* reikšmė – L_4 . Visiškai aišku, kad ji motyvuota L_1 : vieta, kur atsirado ir iš kurios plinta koks nors reiškinys, asociaciū ryšiu siejasi su vieta, kurioje perimi paukščiai, vedami žvėreliai, kurioje jie auga ir kurią ilgai iui palieka. L_4 sememą galima išskaidyti į tokius komponentus: 'vieta', 'reiškinys', 'atsirasti ir plisti'.

Junginiuose, kuriuose priklausomojo nario poziciją užima konkrečių daiktų ar asmenų pavadinimai, *lizdas* reiškia vietą, kurioje yra tam tikras kiekis (jokiu būdu ne vienas) tos pačios rūšies daiktų. Vadinasi, šio *lizdo* reikšmėje galima skirti tokius SK: 'vieta', 'būti', 'konkretus dalykas', 'ne vienas / daug'. Tai jau būtų penktoji daiktavardžio *lizdas* reikšmė – „vieta, kurioje susikaupę vienarūšiai objektai“. L_5 su L_1 ir L_2 sieja tas pats semantinis ryšys, kaip ir su L_4 , o L_6 sąsąją su L_3 rodo semantiniai komponentai 'būti' ir 'ne vienas'.

Tuos pačius semantinius komponentus galima įžiūrėti *lizdo* reikšmėje, kai ji realizuojama žodžių junginiuose *javų lizdai*, *sėklų lizdai*, *žodžių lizdai*. Tai komponentai 'būti', 'konkretus dalykas', 'ne vienas'. SK 'vieta' čia labai neryškus. Veikiausiai ši *lizdo* leksema, kaip ir L_3 , reiškia ne vietą, o pačius toje vietoje esančius dalykus. Be to, išskirtinis šio tipo junginių vartojimas botanikos, agronomijos, kalbotyros tekstuose leidžia kalbėti apie atskiras daiktavardžio *lizdas* reikšmes: L_6 – „tam tikras kiekis (grupė) sėklų, pasėčių ir išdygusių vienoje vietoje“, L_7 – „grupė vienašaknių žodžių“.

5. Dar vieno tipo substantyvinių prijungiamųjų junginių priklausomasis narys determinuoja daiktavardį *lizdas* paskirties požiūriu, pvz.: *šovinų lizdas*, *stulpo lizdas*, *vožtuvo lizdas*, *rutulio lizdas* ir t. t. Šie junginiai dažniausiai vartojami technikos terminijoje arba buityje, kai kalbama apie įvairius įtaisus ar įrenginius. Žodžių santykiai junginyje iš karto suponuoja komponentą 'skirti (kam)'. Tai ir leidžia galvoti, kad esama dar vienos *lizdo* reikšmės – L_8 . Detalesnė priklausomojo nario leksinės raiškos analizė rodo, kad juo pavadinti objektai yra konkretūs daiktai, kurie turi užimti tam tikrą erdvės dalį, o ši pagal savo formą (dažniausiai pagal specifiską įdubimą) primena paukščių ar žvėrelių lizdą. Kalbamieji konkretūs daiktai reikalingi tam tikros atamos ir paprastai įstatomi į įdubimo formą turinčią vietą. Taigi L_8 ir L_1 ryšys paaiškinamas šiomis leksemomis reprezentuojamų designatų požymių

(išorinio vaizdo, formos, sukeliama įspūdžio) panašumu. L_8 žodynuose galima taip apibūdinti: „vieta, skirta atramos reikalingiems daiktams“.

6. Išnagrinėta medžiaga leidžia daryti išvadą, kad visos *lizdo* leksemos sudaro tam tikrą semantinę paradigmą, t. y. leksinę semantinę mikrosistemą, kurią jungia čia vienas, čia kitas semantinis komponentas. Kaip sistemos narės šios leksemos tarp savęs sudaro dviejų tipų opozicijas. Leksemos, kurias sieja reiškiamų konceptų bendrumas (L_1, L_2, L_5, L_8), t. y., kurios turi bendrų požymių, reglamentuojamų sąvokų ar asociacijų, sudaro ekvipolentes opozicijas. Pirmąją ir trečiąją, penktąją ir šeštąją bei septintąją sieja loginis implikacijos ryšys, todėl tarp jų susiklosto papildomosios distribucijos santykis.

Aprašytas daiktavardis *lizdas* rodo vieną iš žinomų polisemijos tipų – mišriąją polisemiją: pirmoji leksema motyvuoja antrąją, penktąją ir aštuntąją, pirmoji ir antroji – trečiąją, penktoji – šeštąją ir septintąją. Sememų artumo laipsnį vaizduoja lentelė: eilutės – sememas, stulpeliai – semantinius komponentus. Pliusas rodo, kad semema tokį komponentą turi, minusas – kad jo neturi, o nulis – kad toks komponentas sememai nerelevantiškas.

Semantiniai komponentai

Semema	Semantiniai komponentai											
	vieta	žmonės	paukščiai, gyvuliai, vabzdžiai	konkretūs daiktai	reiškiniai	priklausyti	būti	skirti (kam)	įrengti	ne vi	emocinis	terminai
L_1	+	-	+	-	-	+	0	-	+	0	-	0
L_2	+	+	-	-	-	0	+	-	0	0	+	-
L_3	+	+	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-
L_4	+	-	-	-	+	-	0	-	-	-	-	-
L_5	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-
L_6	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	+
L_7	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	+
L_8	+	-	-	+	-	-	0	+	+	0	-	+

Lizdo straipsnis aiškinamajame lietuvių bendrinės kalbos žodyne galėtų atrodyti taip:

Lizdas 1) „vieta, priklausanti paukščiams, žvėreliams, vabzdžiams, pačių įsirengta kiaušiniams dėti, vaikams perėti“: *Jau gandraus lizdą suka*; 2) prk. „vieta, kurioje gyvena žmonės“: *Pamiršo kelią į lizdą gimtąjį vaikai*; 3) „paukščiai, gyvuliai (dažniausiai jaunikliai), žmonės, esantys (gyvenantys) viename lizde“: *Šeškas išpjovė visą lizdą paukščiukų*; 4) „vieta, kurioje atsiranda ir

iš kurios išplinta reiškinytas: *Girtybė yra lizdas visokių nedorybių*; 5) „vieta, kurioje susikaupę vienuodžiiai objektai“: *Tenai tikras vagių lizdas*; 6) agron. „grupė sėklų, pasėtu ir išdygusių vienoje vietoje“; 7) lingv. „grupė vienašaknių žodžių“; 8) „vieta, į kurią įstatomi atramos reikalingi daiktai“: *Negerai lizdas išpjautas – nestovi gegnė*.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО *lizdas*

Резюме

Цель настоящей статьи заключается в решении двух следующих задач:

1. С помощью конкретных примеров доказать положение о том, что многозначное слово (ономатема) является структурно организованной единицей системы языка. Это означает: а) между всеми его значениями существует определенная семантическая связь, основа которой – повторяемость СК во внутренней структуре каждого значения; б) семантическая структура ономатемы отличается определенной иерархией значений, которую можно установить по повторяющимся СК (их качеству, типу).

2. Ответить на вопрос, сколько в литовском литературном языке имеется существительных *lizdas* и как должна выглядеть его словарная статья. При решении данных задач используется методика структурного анализа лексической семантики, разработанная автором статьи в монографии „Leksinė semantika“ (1988).

LITERATŪRA

Jakaitienė, 1988 – Jakaitienė E. *Leksinė semantika*. V., 1988.

Nida, 1975 – Nida E. A. *Componential Analysis of Meaning*. The Hague; Paris; Mouton, 1975.

Филлмор, 1983 – Филлмор Ч. Об организации семантической информации в слове // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1983. Вып. 14. С. 23–60.

Vilniaus universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1989 m. sausio 24 d.